

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2023-27-26>

УДК 821.161.2-01.8.14.09

ЗЕЛЕНЕНЬКА І. А., ТКАЧЕНКО В. І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

СЮЖЕТНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЕЗІЇ РУХУ ОПОРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЛІРИКИ ДИСИДЕНТА ТАРАСА МЕЛЬНИЧУКА)

У сучасному літературознавстві актуалізовано проблеми поколіннєвих переживань, причетності авторів до тих чи тих поколінь, штучної перерваності зв'язку між ними в СРСР та динаміки відновлення в добу Незалежності. Сюжетна поезія випала з поля зору науковців, хоча знаходилася під безпосереднім впливом згаданих ознак, містила в собі чимало суперечностей, адже сюжет був зручним інструментом типової підсоветської вульгарної соцреалістичної поезії. Подією, так званою зовнішньою, сюжетністю щедро користалися, пишучи вірші, відлигівці-офіційники, її практично відкидали дисиденти та оминали герметисти, опираючись на внутрішню, емоційну подієвість. Це вплинуло на формування багатовимірності поколіннєвих переживань постепохи. Образно-символічний лад поезії руху опору став більш виразним, аніж процесуальність, що втратила причинно-наслідкову деталізацію, а внутрішній сюжет став, по суті, проєктуванням кодів на основі вибудованого образно-символічного ладу. Тому лірика безпосередніх учасників руху опору, себто в'язнів сумління, витісненого покоління й герметистів, поетів кількох гілок руху опору, котрі символічно переплелися, явила собою певну символічну цілісність, оскільки чимало письменників-дисидентів були кваліфіковані як причетні до витісненого покоління та до герметики. Тарас Мельничук, в'язень Пермських таборів, зокрема, був автором відкритої та прихованої лірики, де привалювали то зовнішні, то внутрішні сюжети з послідовним моделюванням етнокодів, із домінантою образу Карпат, із реліктовим мольфарством, яке протиставляв шаманізму (котре неможливо було би інтерпретувати й пояснювати позасюжетно, без зовнішнього перебігу подій та зв'язку явищ і без внутрішньо-спазматичного тонування з динамікою та герметизацією), що в результаті дало унікальне, дискурсне вираження авторської позиції.

Ключові слова: модернізм, постмодернізм, сюжет, візіонерство, екзистенція, герметизм.

ZELENENKA I., TKACHENKO V.

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

FEATURES OF THE PLOT OF THE POETRY OF THE RESISTANCE MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY IN UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF THE LYRICS OF THE DISSIDENT TARAS MELNYCHUK)

In modern literary studies, the problems of generational experiences, the involvement of authors in certain generations, the artificial interruption of the connection between them in the USSR and the dynamics of restoration in the period of Independence are actualized. Plot poetry fell out of the field of view of scientists, although it was under the direct influence of the mentioned features, it contained many contradictions, because the plot was a convenient means of typical post-Soviet vulgar socialist realist poetry. The event, the so-called external plot, was generously used by the official authors of the "thaw" when writing poems. Dissidents and hermeticists mostly rejected the external plot and bet on an internal, emotional event. This influenced the formation of the multidimensionality of the generative experience of the post-modern era. The figurative-symbolic style of the poetry of the resistance movement became more expressive than procedural, which lost cause-and-effect detail, and the internal plot became, in fact, a projection of codes based on the constructed figurative-symbolic style. Therefore, the lyrics of the direct participants of the resistance movement, that is, prisoners of conscience, the displaced generation and hermeticists, poets of several branches of the resistance movement, who symbolically intertwined, are a certain symbolic integrity. Therefore, many dissident writers were qualified as involved in the suppressed generation and hermeticism. Taras Melnychuk, a prisoner of the Perm camps, in particular, was the author of open and hidden lyrics, where there were external and internal plots with a consistent modeling of ethnocodes, with a dominant image of the Carpathians, with relic molfarism, which he contrasted with shamanism (which would be impossible to interpret and to explain outside the plot, without the external course of events and the connection of phenomena and without internal spasmodic toning with dynamics and hermetization), which resulted in a unique, discourse expression of the author's position.

Keywords: modernism, postmodernism, plot, visionary, existence, hermeticism.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

У ліричній творчості дисидентів небагато творів, котрі виписані в традиційній сюжетності – у причинно-наслідкових зв'язках, із чіткою подієвістю. Такі твори не писали герметисти, андеграундні автори, а радше – шістдесятники-офіційники, відлигівці, котрі не зазнали репресій та переслідувань. Сюжетний ліричний твір, властивий українській літературі другої половини XX століття, передбачав тяглість спостережень за зовнішнім світом, із питомою притчевістю, із езопівською мовою. До таких прийомів вдавалися Дмитро Павличко, Ліна Костенко, Іван Драч, Володимир Забаштанський, Борис Олійник, Ірина Жиленко, Світлана Жолоб, Петро Скунець, Володимир Базилевський, Анатолій Бортняк, Михайло Шевченко, Павло Мовчан, Ніна Гнатюк, Василь Рубан, Микола Холодний, у чій ліриці проявився високий український модернізм.

Поети, котрі перебували поза офіційним дискурсом, дисиденти й герметисти, підвальники (андеграундники), відходили від модерністської манери в бік постмодернізму, котрому була невласлива сюжетність; вони заглиблювалися в медитації, де послідовним міг бути лише рух емоцій, викликаних певними подіями. Згадаємо тут найперше поетів Київської школи: Василя Голобородька, Михайла Григоріва, Віктора Кордуна, Миколи Воробйова, Михайла Саченка [4, с. 7-8]. Між медитуванням і притчевістю серед андеграундників найвідомішим став Грицько Чубай, чи не найменш згадуваний (через проблему уналежнення до певного покоління так званих «десятників») – Борис Мамайсур. Поети-дисиденти зрідка вдавалися до сюжетних плетив – екзистенційні мотиви, густа образність і символічність не давали можливості розвиватися віршам Василя Стуса, Ігоря Калинця, Михайла Осадчого, Івана Сапеляка, Ірини Стасів-Калинець, Миколи Руденка в бік яскравої сюжетності. Однак з-посеред дисидентів усе ж таки є поет, чий твори і в ранній, і в зрілій формі мають сюжетність, натомість внутрішня сюжетність, вектором якої були емоції, вивершувала кожне панно [8, с. 555]. Вірші стихійного поета Тараса Мельничука, чия манера наближалася то до екзистенції, то до герметики, творячи діалог то з поезією в'язнів Зони 36 (Василя Стуса, Івана Світличного, Ігоря Калинця), то з поезією герметистів, переважно – гуцулів (Василя Герасим'юка, Івана Малковича, Михайла Григоріва, Степана Пушика) – складні неримовані сюжетні рефлексії. У спадщині Тараса Мельничука, лауреата Шевченківської премії, знаходимо такі римовані сюжетні поезії, що мають виразний візіонерський характер. Композиція творів розгортається у двох площинах – у просторі та в часі, себто вона діахронна та синхронна водночас, горизонтальна та вертикальна (що стосується образної інтерпретації, конфлікту й гармонії) [4, с. 15-16].

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Актуальність нашої розвідки зумовлена тим, осягнення проблеми сюжетності дисидентської поезії в літературознавчій науці практично відсутнє, можна лише констатувати спорадичність згадок такого явища та елементарного опису в найсучасніших дослідженнях дисидентської (опірної) та герметичної (тихої) поезії. У фундаментальних працях про відлигівців, в'язнів сумління, герметистів Миколи Жулинського, Михайлини Коцюбинської, Івана Дзюби, Івана Малковича, Віталія Мацька, Дмитра Стуса, Марка Павлишина, Елеонори Соловей, Олега Рарицького було розроблено терміносистему, яку вважаємо ресурсною щодо інтерпретації явища дисидентської поезії. Зауважимо, що обидві згадані ліричні традиції є гілками неофіційної поезії ще підтоталітарної доби, серед яких чимало поетів продовжили творити в добу Незалежності. Тому як дотичні до порушеної проблеми згадуємо праці Володимира Моренця [11, с. 455], Олекси Сінченка [1, с. 5-6] Степана Пушика [14, с. 66-71], Святослава Кута [7, с. 107-111], Івана Андрусика [14, с. 3-39], Людмили Тарнашинської [12, с. 3-6], Ірини Зелененької [2, с. 61-68], [3, с. 175-184], [4] та Вікторії Ткаченко [5, с. 170-176], [6, с. 180-185] тощо.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідити особливості сюжетності дисидентської та герметичної поезії на прикладі екзистенційних, притчевих віршів Тараса Мельничука, домінантами яких є образно-символічна система, міфологічність, етнокультурний колорит, зокрема, колорит Гуцульщини, ідеали національної свободи.

Виклад основного матеріалу

Поколінневі переживання відлигівців, дисидентів, герметистів мають схожі ознаки, що складають своєрідну основу – це прихована емоція бажаної громадської приналежності до України, сповідання ідеї свободи (в образах, у мотивах, у натяках, у глибині контексту й інтертекстуальних лабіринтах), заперечення *failed state* [4, с. 4-5], осмислення візії державності в історіософському ключі, проектування-проорокування майбутньої, вибореної вільної країни. Чи не найекспресивніше усе це втілено в ліриці поетів-дисидентів, в'язнів тоталітарних таборів (зокрема, Зон 35-36), переслідуваних і заблокованих режимом, учасників руху опору: Василя Стуса, Тараса Мельничука, Ігоря Калинця, Івана Світличного, Миколи Руденка, Ірини Стасів-Калинець, Станіслава Чернілевського, В'ячеслава Чорновола, Атени Пашко та ін. В антології «Поезії із-за ґрат» (Київ, 2012), яка репрезентує поезію новітніх борців, невольників і пророків, зібрано вірші, що втілюють образ «поезії із-за ґрат» та заґратованої України й поетів, що складає образно-символічний, екзистенційно-спазматичний сюжет ХХ століття. Антологія перегукується з назвою книги віршів Тараса Мельничука – «Із-за ґрат» (Торонто, 1982).

Привабливим для дослідження мольфарства, інтерпретованого через змінне моделювання сюжетів (від зовнішнього до внутрішнього) є цикл віршів Тараса Мельничука «Флояра мольфара» [10, с. 65-92], що являє образ книги «Чага». У поезії «Віно» розвиток подій (історію кохання дівчини-покритки) не є діахронним, оскільки діахронія передбачає еволюційність, а радше синхронним; сюжет – гранично емоційна розповідь-сповідь дівчини перед матір'ю і докір коханому за небажану вагітність. Ритуали, згадувані молодою гуцулкою, надають розповіді містичності, створюють ефект лабіринту (перехід звертань дівчини від коханого до матері, від Бога до мольфара, від матері до дівчини): «Я вже чую під серце сина./ А чи ж я тебе не просила?/ Дика сило, – боже, Мольфаре, відьми, – / не дає мені мати віна./ «Він носив тобі, – каже, – солодкі яблука,/ а

другий на пальчик надіне обручку./ У другої буде золотом пальчик цвісти./ а в тебе, гзице, буде байстрюк рости./ Ябка солодкі, та стали ви красно-винні.../ Не треба, ньько, мені твого віна...» [10, с. 66].

Часто сюжет ліричної мініатюри Тараса Мельничука являє собою лабіринт, спіральну конструкцію, у якій міфологічність, міметичність і екзистенційність провокують лише емоційне споглядання, а не власне розуміння твору. Це явище пояснюється моделюванням потоків підсвідомого, до того ж Тарас Мельничук як типовий стихійний автор переважно не редагував свої вірші [14, с. 67-68]. Сюжет зовнішній (що інтерпретує зовнішній порядок, дію, вчинки) та внутрішній (що передає емоційний, душевний стан як порух, як дію внутрішнього порядку) у поезіях Тараса Мельничука часто взаємодіють, гаронують або ж дисонують, протистоять один одному. Внутрішній сюжет медитацій Тараса Мельничука ємкий емоційно, розширений у просторі й часі, динамічний, із глобальною ідеєю, до прикладу, як у мініатюрі «Болить мене доля...»: «Болить мене доля / від дому до Дону / безсмертя болить і сльоза / і грона соборів / й сто тисяч заборів – / й безлиста як воля лоза» [10, с. 40]. Зрідка сюжет концентричний (із перебігом за єдинодіє). Поезія «Я зробив атомну бомбу...» складається з п'яти мінімальних частин (автор поділив апокаліпсичну репліку, хоча насправді – це астрофічна мініатюра, у якій ліричний суб'єкт є катом, що уповільнює страту світу, насолоджуючись мукою: «Я зробив / атомну бомбу / склав туди в сіх / хто є на землі / повисив на калинову гілку / шебечить» [9, с. 96].

У поезії Тараса Мельничука «Рухаюся мало...» притчевий сюжет про випробування втілений у діалозі ліричного героя з тоталітарною системою, що сприймається як монолог із ініціацією: «Не віриш / помацай себе за губу / помацав а й справді / гачка нема / і радісно стало мені / аж покотилися сльози: / я риба / я в морі / вільна риба / у вільному морі / на цементній підлозі» [9, с. 13] У поемі «Осанна» сюжетна лінія війни є опозиційною до сюжетної лінії Христової жертви як відкуплення людських гріхів, а тому воїн-визволитель із рушницею видається поетові схожим до Христа. Сюжет поем «Осанна» і «Калинових ключів», окрім концентричних та хронікальних (епічних) елементів, має ще й ретроспекції: це часи євангельські, червоний терор 1917 року, Афганістан; 1943 рік, Сибір, Хіросіма, НТР [10, с. 160]. У «Калинових ключах» носіями особливої естетики є любовні ретроспекції, аж до ефекту згуби сюжету в образності: «Я знаю, сорок третій був / і ти у сорок третьому була. / Косила на лану тяжку журбу» [10 с. 156], «Були різні – русяві і чорнокосі. / Ні, всі вони – Ти, жінко, / котру я шукав й не знайшов і досі...» [10, с. 157], «Вже третій рік, як я зустрівся / з Марією. Вже третій рік / чуття – як ластів'ята в стрісі, / як листя сонячних осик» [10, с. 165].

Сюжетний простір в одному ліричному творі може бути вузько-локальним або змінним, необмеженим, як у поезії «Живу на Поділлі, Покутті, Волині». Помічаємо ланцюг неодноразових площин: в одній строфі поєднуються ландшафтний та астрономічний образи як елементи пейзажної картини: «Дніпро чіпляється руками / за чагарі і верболіз / і гострить хвилю сивий камінь / й спить горілиць Чумацький Віз» [9, с. 60] Ліричний сюжет є рухом складного емоційного стану ліричного суб'єкта, тому виявляється як внутрішня дія: «Болить мене доля / від Дону до дому», [9, с. 40] «Убите зілля – довге зілля ночі, / убита хата. Вбито кров. / Де ж мають жити мої очі? / Де має жити мій Дніпро?!» [9, с. 61] Сюжет як різницю обставин інтерпретовано в поезії «Повітря приємне як жіночий голос...» (п'ять строф поезії позначають п'ять обставин життєвого трагізму): «Повітря приємне / як жіночий голос / куля гніздиться / в стволі рушниці / (хоче відпочити) / Чумацький Шлях / перестрибнув через окоп / і сів на мурашині яйця / ми ще існуємо / а вже в повітрі / вогненні змії / і босоні танки/ біжать за дівчатами» [9, с. 82].

Сюжет транслюється як екзистенційний діалог у поемі «Незнайомець», де ліричний суб'єкт контактує з переставленим: «Бо він живий / як церква / він тільки по той бік / де міст» [9, с. 72], «У попелі / у тліні / ти попрощайся зі мною на Україні / зустрінемося в затінку дерев / в зимовому пальті / в тумані / в кафе / у нерозвидненім світанку / у сітях у новім знаменні / бо тут брат глухо як у танку» [9, с. 75] Такий сюжет ідентифікує мольфарське й концептуальне в естетичному світобаченні автора як деміурга. Подібне спостерігаємо в поезії «Дивна хата»: «Крізь хату / як пісок крізь пальці / сипляться аж свищать / роки вітри / поети мандарини / і бранці й ланці / і вовкулаки й сибіряки / і сніговії-хуртовини / (я аж заплакав) / босі з України / у вікно дивляться / облизуючи місяць» [9, с. 62] – хата є алегоричним образом-символом століття й системи, що знищувала Україну, разом із тим, це підсоветська Україна, материзна письменника та його простір із режимними обмеженнями. Отже, естетична концепція образів та символів часто наближає сюжет до ідеї, де сутність, перенасичення різними означеннями, абсурдується, травестується, метаморфізується.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Лірика Тараса Мельничука, в'язня сумління, уналеженого також до витісненого покоління й до герметистів, себто, до кількох гілок руху опору, котрі символічно переплелися, є символічною цілісністю, із відкритою та з прихованою позицією, де зовнішні та внутрішні сюжети містять унікальне моделювання етнокодів, із образами Карпат і Гуцульщини в центрі, із мольфарством, що дало можливість увиразнити індивідуальні екзистенційні та поколіннєві переживання.

Література

1. Дисиденти. Антологія текстів. За ред. Олексія Сінченка. Київ : Дух і літера, 2018. 656 с.
2. Зелененька І. А. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму. *Філологічний дискурс* : збірник наукових праць. Хмельницький, 2020. Вип. 10. С. 61–68.

3. Zelenenka Iryna. Ukraine in Vasyl' Stus and Taras Melnychuk's Verses : Traditions of Taras Shevchenko. Spheres of Culture. Volume XIII. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. 2016. 656 с. С. 175–184.
4. Зелененька І. А. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...» : Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Вінниця : «Едельвейс і К», 2008. 152 с.
5. Зелененька І. А., Ткаченко В. І. Екокатастрофізм поезії Ліни Костенко. Moderní aspekty vědy : XXVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. С. 168–179.
6. Зелененька І., Ткаченко В. Етнокультурні коди в українській поезії доби реакції: від дисидентів до герметистів, від Тараса Мельничука до Василя Герасим'юка. *Філологічна освіта і наука : трансформація та сучасні вектори розвитку* : наукова монографія. Рига, Латвія : «Baltija Publisching», 2023. С. 179–193.
7. Кут С. Поетична воля, або Апперцепція підрубаної вишні (До питання про світогляд Т. Мельничука). Прообраз : Літературно-мистецький альманах. Івано-Франківськ : Плай. 1998. Вип. І. С. 107–111.
8. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 47.
9. Мельничук Т. Князь роси : Поезії. М. Жулинський. Князь роси : передмова. Київ : Молодь, 1990. 152 с.
10. Мельничук Т. Чага : Поезії. Передм. Я. Дорошенка. Коломия : Вік, 1994. 176 с.
11. Моренець В. Прощання з ідеологічною «вечністю». Українська поезія 80-90-х років. *Золотий гомін : Українська поезія світу*. Упорядник А. Мойсієнко. В 2 кн. Київ, 1997. Кн. 2, С. 455.
12. Поезія із-за ґрат. Антологія : Поетична творчість українських політ'язнів радянських тюрем і таборів. Упоряд. О. Голуб. Передмова Л. Тарнашинської. Київ : Смолоскип, 2012. 870 с.
13. Поети «витисненого покоління» : антологія. Упорядкування і перемова Івана Андрусика «Про птахів «затиснутих дощами», або що існує у «проміжку між травами». Харків : видавництво «Ранок», 2009. 256 с.
14. Пушик С. Доля поета : Маловідоме з життєпису Т. Мельничука. Листи Тараса Мельничука до С. Пушика, П. Добрянського, ненадруковані вірші Тараса Мельничука. Березіль. 2003. № 1–2. С. 66–71.

References

1. Dysydynty. Antolohiia tekstiv. Za red. Oleksiia Sinchenka. Kyiv: Dukh i litera, 2018. 656s.
2. Zelenenka I. A. Liryka dysydyntiv Vasyliia Stusa y Tarasa Melnychuka yak opozytsiia totalitaryzmu. Filolohichniy dyskurs : zbirnyk naukovykh prats. Khmelnytskyi, 2020. Vyp. 10. S. 61–68.
3. Zelenenka Iryna. Ukraine in Vasyl' Stus and Taras Melnychuk's Verses: Traditions of Taras Shevchenko. Spheres of Culture. Volume XIII. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. 2016. 656c. С. 175–184.
4. Zelenenka I. A. «Chyi tse iluziui steniatiu plechyma, yakoho narodu...» : Taras Melnychuk i literaturnyi protses 60-90-kyh rokiv v Ukraini. Vinnytsia : «Edelweis i K», 2008. 152 s.
5. Zelenenka I. A., Tkachenko V. I. Ekokatastrofizm poezii Liny Kostenko. Moderní aspekty vědy : XXVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. S. 168–179.
6. Zelenenka I., Tkachenko V. Etnokulturni kody v ukrainskii poezii doby reaktsii: vid dysydyntiv do hermetystiv, vid Tarasa Melnychuka do Vasyliia Herasym'iuka. Filolohichna osvita i nauka: transformatsiia ta suchasni vektory rozvytku: naukova monohrafiia. Ryha, Latviia : «Baltija Publisching», 2023. S. 179–193.
7. Kut S. Poetychna volia, abo Appertseptsii pidrubanoi vyshni (Do pytannia pro svitohliad T. Melnychuka). Proobraz : Literaturno-mystetskyi almanakh. Ivano-Frankivsk : Plai. 1998. Vyp. I. S. 107–111.
8. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva. Chernivtsi : Zoloti lytavry, 2001. S. 47.
9. Melnychuk T. Kniaz rosy : Poezii. M. Zhulynskiy. Kniaz rosy : peredmova. Kyiv : Molod, 1990. 152 s.
10. Melnychuk T. Chaha : Poezii. Peredm. Ya. Doroshenka. Kolomyia : Vik, 1994. 176 s.
11. Morenets V. Proshchannia z ideolohichnoiu «vichnistiu». Ukrainska poeziiia 80-90-kyh rokiv. Zoloty homin: Ukrainska poeziiia svitu. Uporiadnyk A. Moisiienko. V 2 kn. Kyiv, 1997. Kn.2., 541s. S.455.
12. Poeziiia iz-za grat. Antolohiia: Poetychna tvorchist ukrainskykh polit'iaznykh radianskykh tiurem i taboriv. Uporiad. O. Holub. Peredmova L. Tarnashynskoi. Kyiv: Smoloskyp, 2012. 870 s.
13. Poety «vytisnenoho pokolinnia»: antolohiia. Uporiadkuvannia i peremova Ivana Andrusiaka «Pro ptakhiv «zatyshnutykh doshchamy», abo shcho isnuie u «promizhku mizh travamy». Kharkiv: vydavnytstvo «Ranok», 2009. 256 s.
14. Pushyk S. Dolia poeta : Malovidome z zhyttiepysu T. Melnychuka. Lysty Tarasa Melnychuka do S. Pushyka, P. Dobrianskoho, nenadrkovani virshi Tarasa Melnychuka. Berezil. 2003. №1–2. S. 66–71.